

Валентина Брязкун

ДО УТОЧНЕННЯ ПОНЯТТЯ "ВІРТУАЛІЗАЦІЯ" ЯК ФІЛОСОФСЬКОЇ КАТЕГОРІЇ

У статті вивчається поняття "віртуалізації" у філософії. Висвітлена історія становлення цієї категорії, розглянуто сучасні підходи до її розуміння. Представлено осмислення взаємозв'язку між триадою Аристотеля та сучасним розумінням сутності процесу віртуалізації.

Ключові слова: віртуалізація, віртуальна реальність, потенціальність, актуальність.

Bryazkun V. The definition of concept "virtualization" as the philosophical category

This article is about the concept "virtualization" in philosophy. Rotined history of becoming of this category, contemporary approaches of its understanding are considered, done conclusion about intercommunication of the triad of Aristotle and by the modern comprehension of essence the process virtualization.

Key words: virtualization, virtual reality, potentiality, actuality

Брязкун В. К уточнению понятия "виртуализация" как философской категории

В статье изучается понятие "виртуализации" в философии. Показана история становления данной категории, рассмотрены современные подходы к ее пониманию. Представлено осмысление взаимосвязи между триадой Аристотеля и современным пониманием сути процесса виртуализации.

Ключевые слова: виртуализация, виртуальная реальность, потенциальность, актуальность.

Сучасні соціальні та технічні процеси розвитку життя сучасної людини наголошують на зростанні тенденцій зміни її світосприйняття та світогляду. Так, зростання інтенсивності використання технологій віртуальної реальності з кожним днем змінює закономірності розвитку соціуму. Зокрема, поява нових процесів у суспільстві провокує виникнення нових категорій у філософії, без яких неможливо надати актуальну та об'єктивну оцінку сучасного людського буття. На нашу думку, однією із таких є "віртуалізація".

Актуальність дослідження категорії “віртуалізація” в філософському дискурсі пов’язана з суперечностями, що стосуються феномену віртуальності в цілому. Оскільки для його опису сучасними дослідниками вживається велика кількість понять лише в контексті тих сфер, у яких вони використовуються на практиці. Цей факт ускладнюється ігноруванням міждисциплінарного характеру віртуалізації, що ускладнює його тлумачення з позиції філософії.

Сучасний стан дослідження проблеми віртуалізації вказує на фрагментарність здійснення цього процесу. Так, певні аспекти дослідження віртуалізації представлені в межах школи віртуалістики, засновником якої став М. Носов [14]. Ця школа орієнтується на визначення психологічних та онтологічних аспектів віртуальної реальності. Триває вивчення значення віртуалізації в соціологічному дискурсі, початок яким поклали такі вчені, як А. Бюль, А. Крокер та Д. Іванов [8].

В Україні найбільшої уваги науковців здобули різні аспекти віртуальної реальності, зокрема її онтологічний статус досліджується Л. Усановою, І. Усановим [26], О. Каріною [10], антропологічні аспекти – Г. Горячковським [5], історія формування та вивчення в європейській філософії цього феномену – Д. Свириденком [16], віртуальні прояви інформаційної цивілізації – Е. Смерічевським [19] тощо. Варто зазначити, що значний внесок у вивчення поняття “віртуалізація” зробила Т. Каменська в монографії “Соціальне знання і віртуалізація соціальної реальності” [9].

Проте ці дослідження мають лише певні контури, що є дотичними до питання сутності поняття “віртуалізація”. З огляду на вищезазначене, метою статті є дослідити наявні підходи до розуміння поняття “віртуалізація” та визначити філософську сутність такої категорії.

Перш за все, доречним буде розпочати дослідження головної категорії нашої статті з її етимології. Поняття “віртуалізація” походить від слова “віртуальний”, яке, своєю чергою, може означати, відповідно до англійсько-українського словника – “фактичний, дійсний; можливий, гаданий” [22, с. 290].

Міркуючи над варіативністю тлумачення цього поняття, вважаємо, що такий факт можна пояснити історичною трансформацією його змістового навантаження. Оскільки, категорія “віртуальний” походить від слова “virtus”, яке в античні часи розуміли як “здатність людини до мислення”. З огляду на це, в латинській граматиці це поняття трактується як “відповідна якість” [23, с. 20].

Зплинністю часу смислове навантаження “віртуалізації” змінюється – і в середньовічній латині ми зустрічаємо вже застосування

його в значенні “потенційності”. Остання в такому розумінні свідчить про те, що християнська ідеологія значною мірою вже в той час претендувала на врахування і контроль не тільки справ людини, але й її думок. Тобто потенційне розумілось як все те, що підлягає оцінці до і поза своєї актуальності [23, с. 28-29].

Однак в епоху Відродження це поняття використовувалося як божественна сила, зокрема Н. Кузанський, говорить що “... насправді будучи безкінечною силою (virtus), ти є ніщо із створеного тобою [12, с. 30]”

Проте в Новий час поняття “віртуального” знову зводиться до потенційного і використовується як опозиція актуального.

Філософією категорія “віртуальне” знову починає використовуватися лише в ХІХ столітті щодо діяльності свідомості, в роботах А. Бергсона. Так, в одній із них він зазначає, що: “... пам’ять – це зовсім не регресивний рух від теперішнього до минулого, а, навпаки, прогресивний рух від минулого до майбутнього. Спершу ми опиняємося саме в минулому, а потім ми рухаємося від певного “віртуального стану”, яке нас проводить через ряд зрізів свідомості до кінцевого рівня, де воно матеріалізується в актуальному сприйнятті, тобто стає станом теперішнім і дійсним...” [3]. Таким чином, А. Бергсон пов’язав поняття “віртуального” з психічними процесами, що стосуються свідомості та пам’яті і використав цю категорію для позначення протиставлення дійсності та актуальності.

Подальший розвиток категорія “віртуального” отримує в 70-х роках ХХ століття, коли у вжиток входить поняття “віртуальна реальність” як трьохвимірна модель реальності, що створюється за допомогою комп’ютерів, і дає ефект повної присутності в ній людини. Як бачимо, в цьому контексті віртуальне пов’язується з розвитком інформаційних технологій, й поширенням мережі Інтернет.

Однак, повертаючись до теми нашого дослідження, варто зазначити, що сучасний філософський словник поняття “віртуальне” тлумачить як “те, що покладене в надчуттєву сутність і здатне реалізуватися; нематеріальний різновид буття об’єктивних сутностей або суб’єктивних образів” [20, с. 108-109].

Таким чином, доходимо висновку, що не існує єдиного бачення сутності такої категорії як у сучасних філософських словниках, так і в словниках латинської мови. Проте, на основі аналізу історії розвитку терміна “віртуальне”, ми бачимо, що найчастіше воно отримувало змістове навантаження як потенційне. Тому пропонуємо розпочати його розгляд саме в цьому контексті.

Так, варто зазначити, що поняття “потенційного” характеризує “міру сутнісної сили “можливості” перетворити себе в матеріальне” [20, с. 635]. Категорія “можливий”, своєю чергою, вказує на стан предмета або світу, яке в даний момент не існує реально, але може здійснитися в майбутньому [25, с. 143].

З іншої точки зору, потенційне – це те, що відповідає можливості; властива життєвій субстанції тенденція, яка за певних сприятливих умов досягає своєї мети; можливість, внутрішньо наявна сила, здатність до дії [26, с. 357].

З огляду на вищезазначене, ми будемо поняття “віртуальне” використовувати у розумінні потенційного, тобто такого, що може здійснитися в майбутньому при наявності сприятливих умов для цього.

Отже, віртуалізація виступає як процес актуалізації потенційного стану під час перетворення дійсного в віртуальне. Проте на даний момент сучасними науковцями пропонуються різні визначення цього поняття.

Зокрема, А. Бюль віртуалізацією називає “процес заміщення за допомогою комп’ютерів реального простору як місця відтворення суспільства – простором віртуальним” [8, с. 9]. В. Силаєва пропонує також загальне визначення віртуалізації як “перехід основних видів діяльності у віртуальний простір мережі Інтернет” [18, с. 9]. У цих визначеннях основа віртуалізації – це процес заміщення реальності віртуальністю.

Близьким за значенням, але без урахування значення комп’ютерів у цьому процесі є трактування А. Садрієва віртуалізації як “процесу формування віртуальної реальності, що пов’язаний з заміною реальності симуляцією” [15]. В такому визначенні ключовим моментом є заміна реальності симуляцією.

Продовжуючи розвиток теми симуляції, відомий російський науковець Д. Іванов розуміє це поняття як “технічний процес створення віртуального простору як паралельно існуючого з реальним суспільством. При цьому заміщення реальності її симуляціями (образами), не обов’язково відбувається за допомогою комп’ютерної техніки, але обов’язково з урахуванням логіки віртуальної реальності” [8, с. 12]. Таким чином, науковець у своєму баченні віртуалізації знаходить компроміс між визначеннями А. Бюля та А. Садрієва, вводячи поняття “логіка віртуальної реальності”, за допомогою якого наголошує на тому, що не можна вважати комп’ютерну техніку головним засобом здійснення цього процесу.

Іншою групою дослідників (А. Степанова, М. Шугуров, Є. Іл’янович) пропонуються визначення цього поняття без акцентів

на певних детермінантах. Так, А. Степанова розглядає віртуалізацію як “процес переходу одна в одну потенційних соціальних дій в актуальні” [21, с. 18]. М. Шугуров розуміє під процесом віртуалізації “перехід від константної реальності до віртуальних, які є привитими до першої” [28, с. 17]. Є. Іл’янович дає бачення цього поняття стосовно людини – “здатність модифікувати та змінювати уявлення про самого себе, відштовхуючись від власного бачення, тобто “віртуального відзеркалення” [4, с. 21].

Так, проаналізувавши сучасні визначення сутності поняття “віртуалізація”, ми можемо зробити висновок, що воно, по-перше, пов’язане з людиною, по-друге, є процесом; по-третє, пов’язане з переходом з однієї реальності в іншу – віртуальну; по-четверте, дуже часто властивості цього поняття мають зв’язок з інформаційними технологіями в суспільстві.

Окрім того, очевидним є факт, що властивості віртуальної реальності впливають на сутність процесу віртуалізації, оскільки занурення в віртуальну реальність є метою віртуалізації.

Тому, з метою визначення сутності цієї категорії на основі вищезазначеного, пропонуємо розглянути підходи до розуміння віртуалізації з точки зору трактування віртуальної реальності в різних сферах, а саме: технологічній, психологічній, соціологічній, культурологічній і філософській.

Зазначимо, що в основі розуміння поняття “віртуалізація” в межах того чи іншого підходу лежить специфічне бачення властивостей віртуальної реальності, оскільки, як ми могли помітити з вищевказаних визначень, вона є невід’ємною частиною процесу, який досліджуємо.

У межах технологічного підходу, віртуальна реальність – це така система відображення інформації, при якій у користувача виникає відчуття перебування в світі, що синтезується певними засобами [4, с. 210]. Тобто це штучна реальність, яка створена за допомогою певних технічних засобів і надає людині відчуття присутності в ній.

З огляду на таке тлумачення віртуальної реальності, під терміном “віртуалізація” зазвичай розуміють абстракцію обчислювальних ресурсів, що представлена користувачам системи, яка приховує в собі власну реалізацію. Іншими словами, користувач працює зі зручними для себе уявленнями про об’єкт, і для нього не має значення, як об’єкт влаштований насправді [28].

Таким чином, віртуалізація з технологічного погляду – це процес використання певного об’єкта під час якої у користувача не виникає необхідності знати, як насправді об’єкт влаштований в дійсності.

В основі психологічного підходу лежить психологічна віртуальна реальність як відображення характеру актуалізації образу, що за змістом тотожна значенню цього образу. Вона може виникати стосовно будь-якого образу і, незважаючи на те, яким би елементарним він не був, буде завжди сприйматися як повноцінна реальність [14, с. 157-159].

З огляду на це, віртуальна реальність з психологічної точки зору, сприймається як об'єктивно наявна. Проте варто зазначити, що в психології віртуальної реальності застосовується поліонтологічний підхід, користуючись яким вчені доходять висновку, що реальність, у якій живе людина, пронизана великою кількістю віртуальних реальностей, в які людина занурюється постійно: “Неможна вважати, що людина перебуває в одній із віртуальних площин, її існування в різний момент життя нерівномірно розподілене по різним віртуальним вимірам, інколи навіть розірвано між ними. Розвиток конкретного індивіда залежить не від віртуальної складової його існування в цілому, а від його розташування в середовищі віртуальних світів” [28, 16].

Отже, з психологічного погляду, віртуалізація розуміється як перехід з однієї віртуальної площини чи рівня на інший, при чому цей процес триває протягом усього життя.

Однак, з позиції соціологічного підходу, віртуальна реальність є символічною. Так, К. Колін зазначає, що “віртуальна реальність – це ілюзорний світ символів, який існує паралельно з реальним фізичним світом і стає такою ж невід’ємною частиною буття, як і фізична реальність [11, с. 451].

У межах цього підходу науковцями досліджується питання віртуалізації культури, політики, економіки, науки тощо. При чому провідною тенденцією залишається той факт, що процес віртуалізації розуміється як заміна реальних речей образами. Процеси віртуалізації в цьому контексті, як правило, застосовуються для опису переходу функціонування різних соціальних інститутів із соціальної площини в віртуальну. Зокрема, це стосується виникнення електронних бібліотек, грошей, уряду тощо.

Таким чином, віртуалізація, з соціологічного погляду, – це процес переходу складових елементів суспільства в віртуальну площину, де вони замінюються символами.

Вважаємо доречним виділити окремо культурологічний підхід до розуміння поняття “віртуалізація”. Якщо розглянути мистецтво як віртуальну реальність у цілому, то індивід, який спостерігає картину художника, слухає музичний твір або спостерігає гру актора на сцені – перероблює отримані уявлення, створюючи в свідомості свої

віртуальні образи, тим самим формуючи власну реальність [1, с. 20].

Відтворюючи реальний світ, реципієнт доповнює його фантастичними образами і уявленнями. Таким чином, отримана інформація у свідомості людини переробляється у віртуальні об’єкти, що знаходяться на межі і уяви, і реального світу. Ця нова реальність є віртуальною, і вона наповнена своїми образами, тональною палітрою, що й відрізняє її від дійсності [1, с. 20].

Отже, віртуалізація, з культурологічного погляду, – це перехід від реальності до віртуального світу образів за допомогою творів мистецтва.

Нарешті останній підхід, що ми виділяємо, – це філософський. Намагання надати визначення віртуалізації як філософської категорії ускладнюються, як вже зазначалось, багатоманітністю поняття “віртуальне”, а також різним трактуванням понять реальності та віртуальної реальності.

Так, першочергову реальність науковці називають по-різному: фактичною [13], константною [14], соціальною [8], предметною тощо; віртуальну, своєю чергою, трактують як квазіреальність [17], штучну реальність [7], символічну реальність [4] і т. ін. Ми пропонуємо використовувати в даній роботі для позначення процесу віртуалізації поняття “фактичної реальності”, стосовно первісної реальності, що виступає основоположною, і “віртуальної реальності” як похідної, можливої реальності, що надає відчуття присутності в ній і потребує носія, тобто людини.

Зокрема, з філософської точки зору, ми виділяємо три групи підходів щодо тлумачення віртуальної реальності. Пропонуємо розглянути кожен з них окремо. Отже, перша – це трактування віртуальної реальності як імітації фактичної реальності.

Основою сучасного бачення концепції віртуальної реальності як імітації є роботи Ж. Дельоза, Ж. Бордїяра, М. Розина. Цей підхід ґрунтується на понятті “гіперреальності”, яке було запропоновано французьким філософом Ж. Бордїяром для опису умов, за яких імітація або відтворення реальності набувають більшої легітимності, цінності та сили, аніж оригінали. В той час, як гіперреальність вибудовується з симулякрів, які не мають референтів у реальності і кидають виклик об’єктивності, істині та реальності, вдаючи їх існування. Таким чином, реальність, відтворена в гіперреальності здається реальнішою, ніж сама реальність” [6, с. 93].

Отже, на основі концепції Ж. Бордїяра, віртуалізація є процесом переходу людини в віртуальну реальність, яка імітує фактичну реальність і складається з симулякрів.

Наступна група, що заслуговує на увагу з точки зору філософії віртуальності, є бачення віртуальної реальності як симуляції органіч-

ної реальності. Прихильником цього тлумачення є С. Жижек, який стверджує, що специфіка такого статусу віртуальної реальності визначається різницею між імітацією та симуляцією. Він зазначає, що “віртуальна реальність не імітує, але симулює її (фактичну реальність) за допомогою подібності. Інакше кажучи, імітація імітує перед існуючу реальну модель, а симуляція породжує подібність неіснуючої реальності – симулює щось, що не існує” [7, с. 121].

Наслідки різниці між імітацією та симуляцією більш істотні чим це здається. На противагу імітації, яка підтримує віру й існування перед суцєю “органічної” реальності, симуляція зворотним ходом “денатурує” саму реальність, знаходячи механізм, відповідний за її породження [7, с. 122].

Відповідно до цього, віртуалізація є процесом переходу від фактичної реальності до віртуальної, яка симулює першочергову на основі подібності.

І, остання, третя група тлумачення феномену, що ми досліджуємо, ґрунтується на концепції С. Хоружого, який розглядає віртуальне як таке, якому не вистачає властивості реальності: “Віртуальна реальність виступає як часткове, недовтілене існування, неповна, зменшена наявність, котра не досягла стійкої, стабільної присутності, вона не наділена власним буттям і не містить власної енергії, тому потребує носія, тобто людину” [27, с. 66-67].

В основі такого бачення віртуальної реальності лежить тріада Аристотеля, яка складається з перетворення потенційності за допомогою енергії в ентелехію.

У цій тріаді потенційність означає можливість, потенцію; енергія розглядається як діяльність, акт, актуалізація; ентелехія як дійсність, актуалізованість, здійсненість. Схематично ця тріада виглядає як потенційне → енергія → ентелехія, тобто перехід здійснюється від можливого до здійсненого.

З огляду на те, що така тріада є гнучкою і може в філософському дискурсі трактуватися по-різному, С. Хоружий наголошує на тому, що в ній закладена можливість протилежного трактування, в якій енергія віддаляється від ентелехії і зближається з потенційним. Ентелехія при цьому опиняється в структурі події, але відділена від її основного ядра, і виступає як довільне внесення [27, с. 56].

Таким чином, процес віртуалізації зображається зворотнім шляхом ентелехія → енергія → потенційне. Якщо адаптувати цю тріаду до сучасного категоріального апарату, то вона може бути використана для опису процесу віртуалізації. Ми схематично пропонуємо його зобразити як процес переходу від фактичної реальності до віртуаль-

ної, що матиме вигляд: фактична (актуальна) реальність → енергія (певна діяльність людини) → віртуальна (потенційна) реальність.

Проте доречним є зауваження С. Хоружого стосовно того, що щоб впевнитись, що така (віртуальна) реальність, може виникнути в контексті дискурсу енергії, потрібно зазначити, що з такої точки зору енергія, відділена від ентелехії має виключно природу дії, “дієвості”, що існує лише в дії і така, що не існує сама по собі і виступає як дієслово [27, с. 57].

Таким чином, проблему “можливості й дійсності”, “потенційного й актуального” можна розглядати як змістовні філософські категорії, які були розроблені європейською класичною філософією і зараз можуть бути використанні для визначення сутності поняття “віртуалізація”.

З огляду на різноманітність тлумачення щодо віртуалізації на основі різних наукових підходів, ми вважаємо, що незалежно від походження віртуальної реальності, тобто її джерела, говорити про віртуалізацію можна лише стосовно людини в тому випадку, коли її занурення відбувається у реальність, яка за своєю характеристикою відповідає віртуальній.

Підсумовуючи вищезазначене, ми доходимо висновку, що історична ретроспектива розвитку поняття “віртуалізація” свідчить про те, що в його основі лежить категорія “віртуального”, смислове навантаження якого змінювалось відповідно до особливостей епохи. Проте, з огляду на особливості перекладу з латинської мови та враховуючи найвживаніший варіант даного слова, ми вважаємо, що воно означає потенційне, тобто те, що може перетворитися в актуальне.

Межі розуміння феномену віртуалізації розширюються в різних науках. Зокрема, з технологічної точки зору, це – процес використання певного об’єкта без необхідності знати, як він влаштований; психологічної – процес переходу з однієї віртуальної площини, якими пронизане життя людини, в іншу; соціологічної – процес переходу елементів суспільства в віртуальну реальність, де їх замінюють символами; культурологічної – це перехід від реальності до світу образів, що створюється за допомогою сприймання людиною різних творів мистецтва.

Філософський підхід до визначення “віртуалізації” на різних поглядах щодо сутності віртуальної реальності, а саме: віртуалізація як процес переходу людини в віртуальну реальність, що складається із симулякрів; що симулює реальність; що виступає як невітлена до кінця реальність і потребує носія, тобто людину.

Ми доходимо висновку, що сутність віртуалізації як філософської

категорії полягає в переході людини від фактичної реальності, що є дійсною, до віртуальної, яка виступає потенційною щодо першої.

З огляду на те, що цей процес лише починає досліджуватися у філософії, то перспективи подальшого дослідження охоплюють коло фундаментальних проблем від розробки категоріального апарату цього явища до віртуалізації свідомості тощо.

Література:

1. Алексеева А. В. Социальные функции искусства как виртуальной реальности в жизни человека: Автореф. дис... кандидат филос. наук: 09. 00. 11 / Ростовский гос. ун-т. – Ростов-н/Д, 2002. – 27 с.
2. Аристотель Стагирит. Мегафизика / А. Кубицкий (пер. с греч.). – М. : Эксмо, 2006. – 607 с.
3. Бергсон А. Материя и память. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kosilova.textdriven.com/narod/studia2/bergson2.htm>.
4. Виртуалистика: экзистенциальные и эпистемологические аспекты / РАН; Институт философии / И. А. Акчурун (отв. ред.). – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 383 с.
5. Горячкова А. Н. Концептуальный персонаж виртуальной реальности // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Теорія культури та філософія науки. – Х. : ХНУ, 2007. – № 764-2. – С. 10-14.
6. Энциклопедия постмодернизму / Чарлз Е. Вінквіст (ред.) Віктор Шовкун (пер. з англ.), Віктор Е. Тейлор (ред.). – К. : Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2003. – 503 с.
7. Жижек С. Киберпространство, или невыносимая замкнутость бытия // Искусство кино. – 1998. – № 1. – С. 119-129.
8. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Версия 2. 0: [монография]. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2002. – 214 с.
9. Каменская Т. Г. Социальное знание и виртуализация социальной реальности / Т. Г. Каменская. – Одесса : Астропринт, 2009 – 277 с.
10. Каріна О. М. Виртуальная реальность: онтологический аспект // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2003. – № 588. – С. 39-44.
11. Колин К. К. Виртуализация общества – новая угроза для его стабильности? // Синергетическая парадигма. Человек и обществ в условиях нестабильности. – М. : Прогресс-Традиция, 2003. – 584 с.
12. Кузанский Н. О мире веры // Вопросы философии. – 1992. – № 5. – С. 29-53
13. Любивший Я. В. Класичний та некласичний типи раціоналізації віртуальної реальності. [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_61/Lyubyvyj.pdf.

14. Носов Н. А. Виртуальная реальность // Вопросы философии. – 1999. – № 10. – С. 152–163.
15. Садриев А. Ш. Компьютерные технологии и виртуальная реальность. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/211523.html>.
16. Свириденко Д. Б. Трансформація природи людини під впливом віртуальної реальності у сучасних філософських концепціях // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Голов. ред. В. В. Лях. – Вип. 67. – К. : Український центр духовної культури, 2008. – С. 129-139
17. Сивирин Б. С. Социальная квазиреальность или виртуальная реальность [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ecsocman.edu.ru/data/881/062/1217/006-SIVIRINOV_Vx2cS.pdf.
18. Силаева В. Л. Подмена реальности как социокультурный механизм виртуализации общества: Дис.... кандидат филос. наук : 09. 00. 11 : Москва, 2004. – 120 с.
19. Смеричевский Э. Ф. Виртуальная реальность: к анализу этимологии понятия // Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Наука і освіта. 2002. – № 1. – С. 72-80.
20. Современный философский словарь / В. Е. Кемеров (ред.). – М.; Бишкек; Екатеринбург, 1996. – 602 с.
21. Степанова А. Н. Виртуальные процессы в современном обществе: социально-философский анализ : автореф... кандидата философских наук : 09. 00. 11 / Новосибирск, 2008. – 26 с.
22. Сучасний англо-український україно-англійський словник. 40 000 тисяч слів та граматики. Зубков М. Г. – Х. : 2008. – 480 с.
23. Таратута Е. Е. Философия виртуальной реальности / Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб. : 2007. – 146 с.
24. Устінова Л. А., Устінів І. В. Онтологія віртуальної реальності [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_29/Gileya29/F5_doc.pdf.
25. Философия: энциклопедический словарь / А. А. Ивин (ред.). – М. : Гардарики, 2006. – 1072 с.
26. Философский энциклопедический словарь. – М. : ИНФРА-М, 1998. – 576 с.
27. Хоружий С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальности // Вопросы философии. – 1997. – № 6. – С. 53-68.
28. Шугуров М. В. Виртуальная герменевтика // Труды лаборатории виртуалистики. – Выпуск 13. – М. : Институт человека РАН, 2001. – 65 с.

Рецензент: доктор філософських наук, професор, академік Української академії політичних наук, перший проректор НПУ ім. М. П. Драгоманова, заслужений діяч науки і техніки України
В. П. Бех